



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№64
(18949)

2017 чылдың
июнь 6
вторник

Хүннүн үнери — 03:49
Ажары — 21:08
Хүн дурту — 17:19

Садар өртээ хостуг 12+

Спортка хандыкшыл

ТИИЛЕЛГЕЖЕ ЧҮТКҮЛДҮГ

Июнь айда Тыва Республикага бүгү делегей чергелиг холушак дүрүмнерлиг дайынчы хүреш маргылдаазы болур. Ук маргылдааның кол маадыры, сумо хүрешке спорт мастери, хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат, тыва хүреште үре-түннелдиг хүрежип чоруур аныяк мөге — Артур Шагжыны номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

Артур Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы сурунга ада-иезиниң тос ажы-төлүнүң эң-не хеймери болуп төрүттүнген. Ооң кады төрзэн дөрт акызы шупту спортчулар, тыва хүрештиң болгаш спорттун өске-даа хевирлеринге шыырак көргүзүлгелерлиг. Улуг акызы Херел самбо хүрешке спорт мастери, оон бичиизи Болат Тываның күрүне университетиниң күш-культура башкызы, тренер-башкы. Болаттан бичиизи Роман дайынчы хүрешке спорт мастери.

Спортчу өг-бүлөгө төрүттүнген болгаш, Артур кара чажындан-на улуг акыларын-дан үлегер ап, хүрешке сундулуг төл болуп өзүп келген. Хүрежир назы четпээн, чеже-даа бичии болза, байыр-наадым, хүреш маргылдаалары болган черлерге содак-шудаан, тыва идиин, бөргүн кедип алгаш, улуг мөгелер-биле деңге бо-ла девил үнүп кээр турган. Дөрткү класска өөренип тургаш, бичии оолдар аразына тыва хүреш маргылдаазына шүглүп үнген, оон бир-ле дугаар шүүлгени ол.

Элээди үезинде ол тыва хүреш, хостуг хүреш, самбо, дзюдо дээш хүрештиң өске-даа хевирлеринге республика чергелиг маргылдааларга эки түннелдерни көргүзүп келген. А тос класс тургаш, сумо хүрешке Бүгү-россия чергелиг маргылдаага бир-ги черге, Европа чергелиг маргылдаага үшкү черге төлөптүг болган. Онгу классчы үезинде улуг мөгелер аразына Шагаа хүрежинге шүүлгени, он бир класска ол-ла хүрешке үжүүрлөшкөн. Оон бээр-ле ол мөге кижиниң салым-чолунуң оруун шилип ап, Наадым, Май 9 хүрештеринге сес азы дөрт шыырак мөгелериниң аразынче кирип хүрежип, республика чергелиг хүрештерге удаа-дараа шүглүп, чон караанга идегелди көргүзүп турар аныяк мөге болуп көстүп келген.

Хүрежиринден аңгыда Артур аът малга аажок ынак. Элээди үелеринде эмдик аъттарны хөйү-биле өөредип, чарыш аъттарын бо-ла мунар турган. Амгы үеде ол аът-хөл мунуп алгаш, тайга-таксыл кирип аңнап-балыктаарына сундугуп, аът чарыжына сонуургалы улгадып, бодунуң чүгүрүктөрүн чарыштырып эгелей берген.

Артурну чашкы үезинден-не ам бо хүннерге чедир хүрештиң аңгы-аңгы хевирлеринге, быжыг туруштуг, дайынчы сорукутуг болурунга өөредип чоруур кижизидикчи тренери — ооң кады төрзэн акызы Болат Шагжы.

Бо чылдың эгезинде эш-өөрүнүн са-



налы-биле Артур Сибирьниң күжү аттыг промоуторлуг компанияже холушак дүрүмнерлиг дайынчы хүрешке киржир күзелин илередип, спортчу допчу-намдарын чорударга, ук компания аныяк спортчуну дораан-на хүлээп алгаш, апрель айда Иркутск хоорайга болуп эртер делегей чергелиг маргылдаага киржирин чөпшээрээн. Ол маргылдаага Артур Улан-Удэ хоорайдан дайынчы хүрешке спорт мастери Алексей Воронниковка таварышкаш, удурланыкчызын тиилеп алган. Ол ам Тывага болуп делегей чергелиг холушак дайынчы хүреш маргылдаазына Алексей Воронниковтун эжи Ерошко Всеволод-биле күжүн шенежир. Эгезинде Артурнуң удурланыкчызы өске турда, Ерошко эжиниң удурланыкчызы болуп, ону тиилээн, Артур-биле ужуражылганы күзелдиги-биле чедип алган. Ынчангаш ук маргылдааның маадырлары — Артур биле Ерошконуң оюну эң-не солун,

дүшкүүрлүг болгаш ачыр-дачыр болурун организаакчылар онзалап демдеглээн.

Июнь айда болур холушак дайынчы хүрешке Сокол аттыг айыыл чок байдалдар хайгылының ажилдакчылары оолдар хөйү-биле киржир. Ол бөлүктүн аныяк спортчуларын белеткеп турар тренер-башкы Алдын-оол Монгуш. Оон аңгыда оолдар хостуг үелеринде азы боттары даң бажында Дөгээ дааның шыпшыныга чедир маңажып, хүнүн-не эртен-кежээ спорт залдарына күш-шыдалын дадыктырып, амыр-дыш чок белеткенип турарлар. Оларның кайызы-даа Тыва чуртунуң адын бедик тудуп чораан дайынчы өгбелеривис дег, аныяк-өскенге үлегер-чижек болуп чоруур оолдар-дыр. Ынчангаш Артурга болгаш оон эш-өөрүнге тиилелгелерни база мөге салым-чолдун коппазына чедишкенин күзедим.

Эрес КОЛ.

Чурукту хууда архивтен алган.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

2017 чылдың ийги чартыында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

гүнгү
дүрүлгөдө:



7 чыл —
сияда
логия чылы
КА ЧУРТТААР
НУВУС ЧОГУЛ



ГАДАН
К ЧОРЗА,
Ы-ТӨЛ
ЕГДЕЛ
БЕС



ЫН АЖЫЛ-
ЫНДА
АН" —
-ХЕМНИН
АВЫР ДЕМДЭЭ



ПЬТУРА
ИДЫРАЛЫ

Хүннүң медээлери

ТЫВАНЫҢ РЕЙТИНГИЗИ БЕДИК

Делегейниң Петербурга болган экономиктиг шуулганынга Россия Федерациязының субъектилеринде инвестиция байдалының национал рейтингизиниң түңнелдерин чарлаан.

Бистиң республикага инвестицияның байдалын экижидериниң талазы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга удурткан регионнуң түскайыт-тынган организастыг штавының дээштиг ажылының түңнелинде 2016 чылдың түңнелин езугаар Тыва 19-ку көргүзүггө бедээн. 2015 чылда регион V бөлүккө хамааржып, 81-ги черни ээлеп турган. Рейтингиниң түңнелдерин үндүрүп тура, Ыраккы Чөөн чүк-

түн, Сибирьниң регионнарын "эки" деп үнелээн. Стратегтиг эгелээш-киннер агентилели Тыва Республиканы онзалап демдеглээн.

Тыва Республикага инвестиция байдалының рейтингизиниң көргүзүглерин экижидери-биле «Тываже инвестицияны кири» деп мурнады шиитпирлээр төлөвилелди күүседери-биле холбаштыр неделяда бир катап, четверг санында, хуралды эртип турар.

Ол бүгү ажилдарның ачызында чамдык чедишкннер чедип алдыган. Чижээ, электри четкилеринге кожар ажил 137 хонук турганындан 90 хонук чедир кызырылган, 5 ажил кылып турган болза, 4-тү белеткээр апарган.

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫН КАМНААР

Энергия камналгазының керээзин Тываның Одалга болгаш энергетика яамызы Тывага бир дугаар чарган.

Энергия курлавырларының камналгазының ол эң баштайгы төлөвилелин яамының турары Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 11 дугаар бажыңга шигээдип алыры көрдүнгөн. Ол дуржулганы чоорту бюджет адырынче кириер.

Мындыг ажилды Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле 2009 чылдың ноябрь 23-те «Энергия камналгазының дугайында болгаш энергияның ажыктыг чоруун бедидериниң дугайында болгаш бюджет адырында чылыг энергиязынга энергия камнаар технологияларны шигээдириниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр

боттандырып эгелээн.

Энергия камналгазының керээзлерин чарарының талазы-биле мөөрей чорудулгаларының үезинде Москва хоорайда «ЭнергоПрофит» КХН тиелекчи деп санаткан. Ол бюджет адырынга электри энергиязын камнаар технологиялар тургузарының талазы-биле Россияда эң улуг компанияларның бирээзинге санадып турар.

Энергия камналгазының керээзинге дүүштүр 2017 чылдың мартта яамының административтиг оран-савазында ажыглаттынып турар чылыг энергиязын автоматчылтыг арга-биле башкарар чылыг-дылга пунктузун тургускан. Ол тургузуг апрель-май айларда яамының оран-савазынга чылыг энергиязының ажыглалын 75,2 хуу кызырар арганы тургускан.

ГРАНТ АКША ФЕРМЕРГЕ ДУЗАЛААН

Би-Хемде хоозурап дүшкен «Саян» совхозтун турган черинге көстүп келген «Артыш» тараачын-фермер ажил-агыны 2016 чылда чалаң сүт продукциязын бүдүрерин 2,5 катап улгаттырган.

Ооң чажыды чүдөл дээр-ге, «Артыштың» 2015 чылда Тываның Чазааның 19 млн. рубль түңнүг грантызын ойнап алганы болур. Күрүне деткимчезиниң ол акшазын тараачын-фермер ажил-агынының баштыңы Аяс Тюлюш сүт-бараан фермазын болгаш сүт болбаазырадыр цехти дериринче, а ол ышкаш көдээ ажил-агый техниказын — тракторларны, тарылга чорудар херекселдерни, комбайны, рефрижераторну, симментал уксаалыг 50 баш инекти садып алырынче үндүргөн.

Амгы үеде «Артыш» ажил-агында мыйыстыг бода малдың баш саны 200 ашкан, оларның чарты төрүүр. Сүт-биле чергелештир фермер хой эьдин база бүдүрүп турар. Ооң кода-нында 500 ажыг баш шээр мал бар. Эрткен чылдың дургузунда аңаа 133 тонна сүттү, 39 тонна эьтти бүдүргөн, 140 тонна дүктү кырган. Бо чылын садыгларже хойтпакты 6 катап, өрөмени 4 катап, творогту ийи катап хөйүн чоруткан.

Тараачын-фермер ажил-агыны бодунуң малынга чемни

четчир кылдыр белеткеп ап турар. Эрткен чылын 600 га черге фуражты тарааш, 98 тоннаны алган, 150 тонна тарымал сигенин өстүргөн. Кышка уткуштур немей 350 тонна бөдүүн мал чемин белеткээр, 2017 чылда тарылга шөлүн 33,3 гага калбарткан.

Чуртта диргелип келген кризис ажил-агый ээлеринден бүдүрүп турар продукциязының ассортиментиизин калбартырын, рынокка чаа-чаа оруктарны дилеп тыварын негеп келген. Тюлюштун ажил-агыны боду пекарнялыг апарган, кафе-садыглыг, бараан садары-биле Кызылдан эгелээш элээн каш черлерни ажыдып алган, эьттен чартык фабрикалар кылып арганы ажыглап турар, кат аймаандан суксун база бүдүрүп эгелээн.

Бюджет инвестициязының беримчелиин «Артыш» тараачын-фермер ажил-агыны көргүскен деп, көдээ ажил-агый сайыды Эртине Данзы-Белек чугаалап турар. Ажил-агый чоорту көдүрлүп эгелээн, регионда сүт бүдүрер кол черлерниң бирээзи болуп бар чыдар. 2016 чылда «Артыштан» бюджет 3 млн. хире рубльди алган. Өөкчүлерниң дуржулгазын көргөн өске көдээ сайгарлыкчылар күрүне деткимчезиниң ажыктыын биле бергени чугула болуп турар.

ТР-ниң албан езузунуң сайтызындан.

БОККА ЧУРТТААР ХӨҢНУВУС ЧОГУ

Чай дүжүп, чурттакчы чоннуң сугга эштип, арыгаарга дыштаныр үези келген. Тываның эм-домнуг чараш хемнер, хөлдериңиң эң-не чидиг айтыры — хирленип бокталып турары. Чылдың-на бо чидиг айтырыгны шиитпирлээр-биле Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы кызымаккай ажылдап турар. Хөй чоннуң дыштаныр хөлдери Дус-Хөл, Хадың, Чагытай девискээрлерин арыглап-аштаары база оларга чаңчыл апарган.

Бо чылын июнь 2-де «Арыг-силиг эриктер» деп акцияны Дус-Хөл болгаш Хадың девискээрлеринге эрттирген. Аңаа Кызыл хоорайның 55 аңгы албан организацияларының ажылдакчылары, ТР-ниң бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Диңмей Балбан-оол баштаан кезек улус, «Тываның эриг баарлыг чүректери» хөй ниити каттыжышкынының идепкей-жи аныктары дээш өскелер-даа ниитизи-биле 300 ажыг кижиге келген.

Бойдустун долгандыр турар хүрээленин камгалап, аңаа дузалажыры-биле бо улуг акцияны эрттирип, идепкейжи чонну хаара туткан. Бо девискээрлерни моон мурнунда чылдарда база доктаамал аштап-арыглап турган-даа болза, ол хүнгү дег бедик деңгелге бир дугаар эртип турарын киржикчилер сагынган.

Бо хөлдериңиң девискээрлеринде тускай камгалал, хайгааралдыг черлер бар. Ында бойдустун ховар куштары, аңмеңи турлаглап, чурттап турарлар. Ынчангаш ынаар дыштаныкчылар автомашина-биле эртип, майгынар тип, от-көс салып, бойдустун ыдыктыг черлерин бокталдырып болбас ужурулуг. Бир эвес бо адаттыг-чан чүүлдерни дыштаныкчылар сагывайн баар болза, оларга 2 муңдан 4 муңга чедир административтиг торгаалды салыры көрдүнгөн.

Тываның бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы бо девискээрлерни чылдың-на арыглап-аштаар, ол хирезинде кезек үе болгаш-ла катап база бок тудуп чий бээр. Ону болдурбазы-биле кандыг-даа хемчеглерни ап турганнар: бок октаар контейнерлерни салып, арыглары туалеттерни кылып, дыштаныкчыларга катап-катап тайылбыр ажилдарын чорудуп, улуг плакаттарны-даа асканнар. Ол хирезинде дыштаныкчы чоннуң чуруму ам-даа экиживээн.

— Бо хүнгү «Арыг-силиг эрик-



тер» деп акциявыска дыка хөй организацияларның ажылдакчылары болгаш «Тываның эриг-баарлыг чүректери» хөй ниити каттыжышкынының аныктарының боттарының изиг күзели-биле келгени өөрүнчүг-дүр. Ол ышкаш «Восток» биле «Тываның оруктары» компанияларының 5 машина-техниказының дузазы-биле бо бокту үндүр сөөртүр бис. Бо хөлдериңиң Тываның арны-биле демей көскү черлер-дир. Аңаа республиканың ырак-чоок кожууннарындан аңгыда, кожа-хөлбээ регионнарың чону кээп дыштанып, эмненип турарлар. Олар маңаа келгеш, хөлдөр чүгле арыг-силиг турган болза деп хараадап чугаалап турарлар. Ынчангаш Таңды кожуунуң чагыргазы-биле кады дараазында доктаалды хүлээп алдывыс: «Тываның хөй чон дыштаныр хөлдери — Чагытай, Хадың, Дус-Хөлге эзирик кээп, арага аймаа ижи болбас. Бо чылдан эгелеп элээр дыштаныр черлер кылдыр чарлаттыганы ол» — деп, Тываның бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Диңмей Балбан-оол чугаалады.

Шынап-ла, кажан чурумга өөренип, долгандыр турар бойдузувусту үнелеп, ону хумаалап эгелээр чон ыйнаан бис? Хөлдөргө дыштаныры дээрге, арыг агаарга арагалаары эвес-ле болгай. Ылаңгыя эш-өөр аныктарны сөөлгү үеде эскерип турарга, хөлдээр дээн соонда автомашина долдур пивону ап алган дыштанып бар чыдар боор. Культурлуг улус кажан-даа хөлге эштерде, арага аймаан албас. Хөй-ниитиниң дыштаныр черлеринге арагалап-дарылаары дээрге-ле бодун болгаш долгандыр турар дыштаныкчыларны хүндүлөвейн турары ышкажыл.

Чайгы изиг хүннерде Хадың болгаш Дус-Хөлдүн дыштаныкчылары бир хүнде-ле эвээш дизе 500 ажыг болур. Бодап көрүңер даан, ыңча хөй кижиге хүнүң-не ап

чораан аш-чеминиң хан саваларын октаар болза, чайладыр чараш хөлдө эриктери кандыг байдап лирил?

Ынчангаш акцияның киржикчилериниң ук девилерге арыгларың черлер-дир, ынчалза-даа бок контейнерлерни апкаатта саналыңа удурланыр аргы. Дыштаныкчы бүрүзү бо бок-сагын чанарда алгаруп турарын чедип алыр дээрге, кажан контейнер турарга, дыштаныкчылар ынаар долдур октап каар, боктуг контейнерни хүн төп аштаарын кым-даа хуу албаан болгай. Ону кым дажыглап, төгерил?

— Бир-ле дугаарында келгеш, чурумну, хоойлун жытпайн, дыштанырың дилээр-дир мен. Камгалал черлерниң кызыгаарында машина эртип болбас деп каан турда-ла, тоомчага алынаар эртип турар чурум улус бар-дыр. Ону черле шеш чурумга өөренип керээш чонум! — деп, Каа-Хем кожуунулуг инспектору Валентин Сачак кыйгырыгны салды.

Акцияның киржикчизи Республиканың халдавырлыг аарлар эмнелгезиниң эмчи сесты Рита Сырат: «Дыштаны кижиге эң-не кол чүүл — арыг-силиг болгай. Ылаңгыя сүт таварыштыр чеже халдавыр аарыглар дамчып турар дээр. Дыштаныкчы чон бок-саг арыглап аштавас чүве болза, халавындан хөй санныг аарлар тыптып келириниң айы бар. Олар хөлдүн дириг амыттары: куштар, балыктарга ба улуг хораны чедирер».

Ол хүн акцияның киржикчелери 20 тоннуң 5 улуг Камышты бокту 2 катап дажыктап чүдүргөннөр. Ындыг-даа болза, хөлдериңиң девискээрин төндү арыглап аштаан деп чугаалаар болдунмас. Ол ышкаш июнь 10 хүннеринде Чагытай хөлдө девискээрин арыглап-аштаар шефке база бо ышкаш идепкейлиг келиринче Тываның бойдус курлавырлары болгаш экология яамызы чонну кыйгырып тур!

Ынчангаш хүндүлүг дыштаныкчылар, чоннуң кылган кыс-ажылын бедик үнелеп, бо чылын хөлдөргө дыштанып баргаш, боктарыңарны боттарыңарга алгаш чорууруңарны дилээр-дир бис! Бойдузувус чаяалгазы — эмнелгелер хөлдериңисти үнелеп керээлиңер!

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ
Авторнуң тырттыг-чан чуруктары



Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң ажылчын коллективу.

КЦИЯ

КОРАЛЫГ ЫШТАН
ИТАЛААНЫ ДЭЭРЕ

Май 31-де Кызыл хоорайның шөлүгө республиканың практикактиг эмнелге төвү таакпыга акция эрттирген. Ук акцияга илер эрткен-дүшкен улустун ар органнарын, өкпе-чүрээниң далын хынап, таакпыны канчаар аарының аргаларын айтып бер, "кажан-даа таакпы тыртпаңар" чагып-сургап турганнар.

Актының ыжында дөрт муң ажыг бүдүмелдер бар. Оларның эң-не — никотин. Кижиниң угаан-менге, мага-бодунга никотин кончуг. Германияда эртеменнер чаңгыс таакпыдан-на кижиниң чурттал-2 минута кыскалап турарын тодонар. Таакпычылар колдуунда чүрек, агы, ижин-баар аарыгларындан үр болбайн мөчүүр. Ынчангаш алыг ыштан ойталааны-ла дээр. Аңгыда акцияга «Тываның эриг чүректер» бөлүүнүң уруглары, колледжиниң сургуулдары база терлар кадык амыдыралдың чижээн, танцы-самын көргүзүп, арны арага, таапкыже сундукпайгырып турганнар.

Эрес КОЛ.



«Восток» КХН-ниң орукчулары МТЗ-82 тракторнун башкарыкчызы Алексей Куулар, асфальт дескилээр катоктун машинизи Анатолий Галицкий.

Бо чылын Тываның автоорук четкилериниң хөгжүлдезиниң программасында септеп чаартыр кол объектилерден аңгыда, М-54 дугаарлыг федералдыг автоорук-биле холбашкан чурттакчылыг черлерниң аразында оруктарның септелгезин база чорудар.

АЖЫЛ-ИШ ЧОГУНГУР-ЛА БОЛЗУН!

Тываның автооруктары

Ол дээрге Чадаана — Ак-Довурак, Чадаана — Суг-Аксы, Бояровка — Тоора-Хем, Кызыл-Мажалык — Эрги-Барлык аразының болгаш Сукпак, Кара-Хаак, Элегес, Элегес-Аксы, Кочетов, Хады, Шамбалыг, Бора-Тайга суурларже баар оруктар-дыр.

Амгы үеде «Восток» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдиң орукчулары Кызыл — Элегес-Аксының 32 километр хемчээлдиг оруунуң септелгезин болгаш Туран биле «Сыын ажыл-агыйы» унитарлыг бүдүрүлгениң аразында 5 километр орукту кылып турар. Бо ажылдар доостурга, олар Сукпакче кирер орукту улаштыр септеп эгелээр.

Сукпак — Кызыл кожуунда улуг суурларның бирээзи. Ында «Заря» эът комбинатын республикага эът кластерин тургузарына кол шөл кылдыр туткан болгаш регионнарже продукциязын үндүр садып эгелээр. Ол харылзааларны улам калбартыры-биле Сукпакче баар орукту экижидери чугула негелделерниң бирээзи апарган.

Ниитизи-биле бо чылын көдээ черлерниң оруктарын нормативтиг негелделерге дүүштүр кылырынга 140 млн. ажыг рубльди тускайлаан.

Даш-оол МОНГУШ.

Авторнун тырттырган
чуруктары.

Ийгааралда өг-бүлелерге кичээнге

Арагалаар ада-иезиниң а-биле чаш назынында эгдел көрүп, хоолулуг, а-чем амзаар байтык, а, кузум чыды чыттап, ниңөпей ырызының орта ээриик чулчуруушкун-дыңнап, чымчак, арыг текке дыштанырының унга, хирзиг чыт сиңген орган тынып, арып-до-аарып-ажып турар чаш-көй.

Инспекторларның дузазы-уруу чокка түрөп чоруур ичиг чаштарның аразын-ас-кежиктиг өзүп олар гелери-биле бир дөмей чолга онаашканнар база өй. Ынчангаш ИХЯ-ның хоорайда эргелелиниң этпээн уруглар херектери-жылдаар килдизиниң ин-ру, полицияның капитаны Кыргыстың хайгааралын-ар өг-бүлелерже кезээки хыналда-үнүүшкүндөн ажы чоруттувус.

25. Солагай эриктиң ары. 7 дугаар доктаам. Нарская кудумчузу. Ктарның өг-бүлези.

Им иштинде казанак. Ында-мында октаттын-наарактар. Багда ийи-гаа тарылгазы хензиг-руттунмааны көскү. Сес-лдүг маадыр ада-иениң аның хаалгазын ажып-а, ажыксыг чыт думчукту-ып, дедир үнеринче киж-адаптар болду. 36 харлыг-е чаптанчыг ажы-төлүн-хирге туттуруп, чаагай-ем-биле хандыраарының-а, ийи бодунуң хандыкшы-ур араганы аъш-чемден-дып ижи, аңаа сундук-тениң ыжык шыраындан-турду. Ынак ада-иезиниң-шкенинге чаңчыккан ажы-сугга хайындырган мака-картофель, кара шайдан-ем чивейн турарын мурнун-жып чугаалап турдулар. 6-ы дооскан оглу Мергенниң-илгеге сундулуун дневни-ып ора көрдүвүс. Бир звес-ак ада-ие арагадан ырап-ынга арыг-силиг байдал-

АРАГАДАН ЫРАК ЧОРЗА,
АЖЫ-ТӨЛ ТҮРЕГДЕЛ КӨРБЕС

(Инспекторнун хыналда рейдизинден репортаж)

ды тудуп, өөреникчи оолдарын деткиир болза, оларның келир үези улуг аас-кежиктиг болуру чигзиниг чок. Инспектор Чимит Семенович: "Хөй уруг-дарыг-лыг тыва херээжен кижиниң бажыңдан хаарган, быжырган далган чыды чытталып турар боор ужуруг, ам бо бажыңың байдалын көрөм кончуун" — деп, аныяк ава Долаанага бажын чайгап чугаалады. Аңаа хары кылдыр, хүнзедир ажы-төлүнүң идик-хевин чуп хүнзээнинден, оларының арын-бажын чуп, чем кылып четтикпээнин тайыл-бырлады. Ынчалза-даа чугган хептиң чаңгызы-даа херим иштинде-даа, бажың иштинде-даа астынмаан, шкафта-даа чок болганы кайгамчык.

Хензиг бажыңда ниитизи-биле 10 кижы сыңчып, өгнүң эр ээзиниң 10 муң рубль шалыңы база уругларының 1800 хире пособие акшазы-биле амыдыраарынга четчип турарын ада-ие чугаалады. Херек кырында нарын байдалда келген өг-бүле деп чүүл каракка көстүп турда, ол сөстөр шынга дүүшпес болду.

Инспекторнун дыңнады-биле, бо өг-бүле хайгааралда чаңгыс звес чыл туруп, чогуур албан черлеринден бүгү талазы-биле деткимчени доктаамал ап, аъш-чем, идик-хеп, хөмүр-даш, картофель үрезиннерин-даа алганнар. Инспектор боду амы-хууда ажы-төлдү кээргээш, ойнаарактарны-даа, чаагай-чем-нерни-даа саткаш аппарып берип турган. Арагадан эмнедип-каарга, кезек када чүгээртээр, үр-даа болбайн катап ол-ла чуртталгаже эглип келгенин инспектор хомудал-биле чугаалады. Хыналда дооступ, чоруп турда ава, ача "чараш, хоозун аазаашкыннары-биле" артып калды. Ол бүгү дараазында ээлчеглиг хыналда үезинде то-



Полицияның капитаны Чимит Кыргыс хыналда үезинде.

дараттынып, шын-мегези илереп келири чугаажок. Оон аңгыда өг-бүлениң байдалын база катап шыңгы кичээнге алыр кылдыр ИХЯ-ның хөй-ниити чөвүлелиниң кижигүнү Наталья Юрьевна Галета даанды.

Мугур "Дачный". 5 ажы-төлдүг бот ие Кузнецованың бажыңы.

Херим ишти арыг-силиг, ногаа тарыттыгган. Бажыңда кижик чок, шоочалыг. Кожазы Мария элээн болганда Кузнецованың уруглары чедип алган чедип келди. Ооң чугаазы-биле, бажың ээзи 6 дугаар төлүн чиигээри-биле эмчиде чыдар болду. Кузнецова эрткен чылын арагалаашкынның хайындан 6 айлыг өпөязын ал-быктыр басып, амы-тынынга четкен. Кады арагалаар эштерин бажыңыга үргүлчү чыырга, 7 класс оглу оон оспаксырааш, хоорай кезип тояп, харын-даа улустардан акша-көпөк дилеп, оор чоруктары удаа-дараа кылганын инспектордан билдирис. Бот ие ажы-төлүнүң пособиеси болгаш инвалид ортун оглунуң пенсиязы-биле амыдырап олар-лар. Бо өг-бүле инспекторнун хайгааралында 3 дугаар чыл турар. Ава чиигеп алгаш, эмчиден

үнүп келирге, база катап хыналда ажылын чорудар дугайында Чимит Семенович чугаалады.

3 дугаар ниитилелдиң 4-кү одуруу. Хөй ажы-төлдүг Кууларларның өг-бүлези.

7-ги классчы Буянын кичээлдер үзүп турары дээш школаның башкылары дыңнадыгы берген болган. Чаш төлүн ап олурар ава оглун өөренип турар деп билип турганын тайылбырлады. Кажанда-даа кичээл үзөр хамаанчок, озалдап көрбээн оглу хенертен өске зш-өөр-биле каттышкаш будалып, өөредилгезин октап, барып турган секцияларындан үнгенин чаа билип каанын улуг хомудал-биле демдегледі. Ынчалза-даа чаа өөредилге чылындан эгелеп оглунуң өөредилгезинче онза кичээнгеи угландырып, амгы үеде эдержип чоруур зш-өөрүндөн ырадыр дугайында инспекторга аазады.

4 дугаар доктаам. Подсобная кудумчузу. Монгуштарның өг-бүлези.

Авазының ажылдап турар үезинде 6-гы классчы Чанита дунмалары-биле олур. Бажыңның арыг-силиг инспекторну өөртү. Чанитаның 8 класс-

та өөренип турар акызы чаңгыс звес удаа оор чоруктар кылганындан инспекторну көрүп кааш, дезе бергенин Чимит Семеновичден билип алдывыс. Өгнүң эр ээзи каш чылдар бурунгаар чок болган соонда авазы чаа-скаан назы четпээн уругларын кижизидип чоруур. Аваның арагадан адырылгаш, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче улуг кичээнгеи салып эгелээнинден авашкыларның амыдыралы мындыг чылыг, чырык кылдыр өскерлип, ажы-төл аас-кежиктиг болуп, өөредилгезин чедиш-кинниг доосканын инспектор демдегледі. Өскениң өнчүзүн хунаар чоруктардан Буянын арын-нүүрү оттуп, ол талазы-биле эттине берип, частырыгларын миннип келиринге улуг бүзүрөл бар. Бо өг-бүле инспекторнун үлүг-хуузу-биле амыдыралдың ак оруунче эглип келгенинге кым-даа өөрүп, чоргаарланмас арга чок.

Бо чоруткан рейдиден өстү-баарны саргыдып кээр байдалдарны көрзүвүссө-даа, чуртталгазын эки талаже өскерткен өг-бүлелер бары өөрүнчүг. Ол бүгү инспекторларның амыр звес ажылының түңнели. Ынчалза-даа база бир дидиренчиг байдал. Айның төнчүзүндө бо үнүүшкүнү чоруткан болганындан ээриик байдалда оор өг-бүлелер саны звээш болган. Бир звес уругларның пособиеси, пенсиялар үнген үеде хыналда чоруткан болза, байдал оон-даа нарын болурун инспектор демдегледі. Оон ап көөрге, ажылдапкы дег шыдап-күш үезинде ада-иелер боттарының чалгаазындан ажы-төлүн түредип, чүгле пенсия «караа» манап чурттап оларлар. Ажы-төлдү канчаар азырап өстүрер дугайында чүнү-даа бодавайн, харын-даа оларны чүгле амыдыраарынга хереглээр акша алыр аргазын бодап божуп ап турары коргунчуг-даа, хомуданчыг-даа, ческинчиг-даа.

(Фамилия, аттарны өскерткен).

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тыва – кайгамчык каас-чараш чурумалдыг, бойдустан күчүзү сиңген делгемнерлиг, меңги баштыг тайгаларлыг тоолзуг оран. Маңаа дыштанылганың база туризмниң кандыг-даа хевирлерин сайзырадыр аргалар хей. Туризмни сайзырадырынга боттук байдалдар чайгаар тургустунган, оларны чөптүг, угаанныг ажыглап, чогуур деңгелге чедир хөгжүдери арткан. Кожуун бүрүзүндө аалчыларның сонуггалын чайгаар оттуруп кээр ыдык черлер, эм шынарлыг аржааннар, хөлдер, дыштанылга баазалары бар. Бии-Хем кожуунуң ылгавыр демдээ – «Туран» сыын ажил-агыый.

ШЫНАРЛЫГ ОРУКТАР

Российжи туристерге Тываның оруктарының берге байдалы чаа чүүл звес болза, а даштыкы аян-чорукчуларга улуг шыналда. Күчү-күштүг машина-техника, дериг-херексел талазы-биле чүгле Тывада звес, а Сибирьде тергине тудуг организацияларының бирээзи «Восток» КХН-ниң ажилдакчылары Турандан сыын ажил-агыыйнче оруктарны амгы үениң материалдарын болгаш чаа технологияларын ажыглап тургаш, шынар-

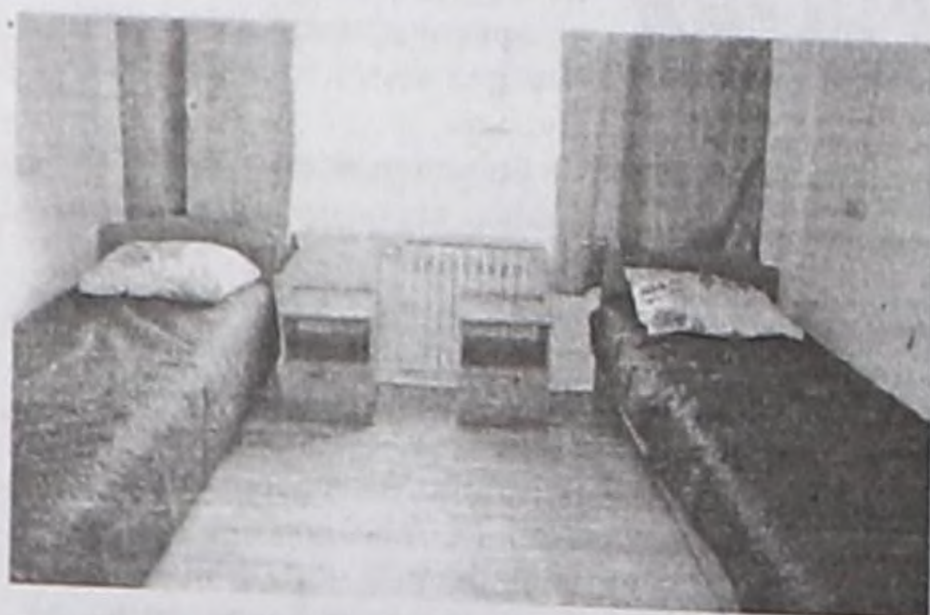


лыг кылып турар. Амгы үеде «Туран» сыын ажил-агыыйнче 5 хире километр орукту дескилеп, асфальт-биле шывары арткан.

ТУРИСЧИ СЕЗОНГА БЕЛЕН

Чоокта чаа 20 кижиле чурттаар аалчылар бажыңы ажыттыган. Аңаа бир хонукта чүгле чурттааны дээш бир кижиниң өртүз 900 рубль. Дыштанып алыкчыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле коридорнуң ужуңда изиг, соок сүглүг арыгланыр, душтаныр өрзүлдөр, ванна бар. Чанында аалчылар уткуур бажыңның чөмненир черинге эртенги, дүштеки, кежээки чөмни чагыдып ап болур.

Даштыкы аалчылар тыва үндезин чоннуң амыдыралын аажок сонугаар болгаш кидис өглерге күзелди-биле чурттаксаар. Сыын ажил-агыыйның девискээринде бир маңган ак өгнү тиккен. Ам чүгле ооң иштин дерип, каастаары арткан. Аңаа немей 6 өгнү бо чоокку үеде типтер. Чайгы сыын мыйызының ханын холаан ванналарлыг бажың чоогунда кидис өгнү база тиккен. Эм шынарлыг ваннага кирген соонда аалчылар аңаа кат-чимистен кылган хандыларны, эм оъттар холаан болгаш сүттүг шайны ижил дыштанырлар.



ДЫШТАНЫЛГА МАРШРУТТАРЫ

«Туран» сыын ажил-агыыйның ажил-чорудулгазы «Хамыктың дээрзин хереглекчиге» деп дүрүмге чагырып турар. Хереглекчинин негелделери, сонуггалы – бирги черде. Аалчыларга, дыштаныкчыларга туристтер оруктарны (маршруттары) ажилдап кылган. Ол дээрге, аъттыг, чадаг-тергелиг, чадаг маршруттар, Чадаг-тергелерни хөлезилеп алыры-биле өртүзэн доктааткан. Чаа эгелеп чорурларга камгалал дериг-херексел база көрдүнгөн.



“ТУРАН” – БИИ-ХЕМНИНҢ ЫЛГАВЫ ДЕМДЭЭ

• Фоторепортаж

МАЙ – СЫЫН МЫЙЫЗЫНЫҢ КЕЗЕР ҮЕЗИ

«Туран» сыын ажил-агыый сыынның мыйызы сөөктөлү бербээнде кезер ажилдарны эгелзэн. Сыын мыйызының эм шынарын чөөн чүк медицина-зында ажыглап турар. Таптыг-ла бо үеде сыынның мыйызынга ажыктыг бүдүмелдер чыгы берген турар. Эрткен чылын 293 баш сыынның мыйызын кескен. Сыыннарны нарын звескезиш-кин соонда, кескен черни тускай эм-биле арыглааш, өөрүнүң аразынче салыптар.



АРГА-ДУРЖУЛГАЛЫГ МАЛ ЭМЧИЗИ



Дадар-оол Донгак сыын ажил-агыыйнда ажилдаанындан бээр 2 чыл чеде берген. Сыыннарның мыйызын тускай ток-биле ажилдаар станокка кезер. Арга-дуржулгазы бедзэн мал эмчизи Тожу биле Тере-Хөл кожууннарның ивилериниң мыйызын кезип турар үеде үргүлчү чедип, дузалажып турган. Ооң чугаазы-биле алырга, мал чөмнү четчир кылдыр белеткеп алганы-биле кышты хүр эрттирген. Сыын мыйызының бо чылгы бир дугаар кезишкени – Дадар-оол Донгакка өөрүнчүг болушкун. Кижиниң кадыкшылынга чугула херек эм шынарлыг барааннар бүдүреринге үлүүн кирип турарынга ол чоргаарлары.

Мыйысты кескен соонда, ону хайындырып, кургадып, белен бараан кылдыр белеткээр чаа эгелээр. Сыын ажил-агыыйн сайзырадырындан аңгыда, кышкы үеде дыштанып алыкчыларга эзерлиг, шанактыг аъттар база хаак оруун изээр ажилдарга ол киржип, экскурсияларны база эрттирип турар. Сыыннарның мыйызын кезип турар үеде мал эмчизи халдавырлыг аарыларга удур камгалал тарылганы кылып четтигиптер. Сукпак суурнуң чурттакчызы Дадар-оол Донгак мында чурттавышаан ажилдап турар.

ЯНЗЫ-БҮРҮ БАРААННАР КӨВҮДЭЭН

Сыын ажил-агыыйның барааннары чылдан чылче көвүдөп турар. Пантокрин, сыын мыйызының ханын болгаш кызыл, алдын дазылдарны холуп тургаш, кылган бальзамнар, ыштаан, хөмөлзөн сыын эди, «Сыын» ижер суундан аңгыда ванна кирип тургаш ажыглаар пантогематоген биле далай дузу холаан порошоктар (кижиниң мага-бодун аныяксыдар, хан бажышының өйлээр, нерв системанын быжыглаар...) сыынның мыйыстарындан чиңгелдир кескен слайстарны (иммунитет быжыглаар...) бүдүрүп эгелзэн. Слайстарны термоска изиг сугга элзэн тургускаш, ижер. Хаптап белеткеп каан 5 грамм деңзиг 10 чук савада уруп каан порошоктун

өртүз – 3000 рубль. Сыын ажил-агыый чоорту өске барааннарны үндүрерин планнап турар.

Тываның девискээринге барааннарын садыр сертификатты март 14-те алганы улуг чеддээрзин технолог Николай Баян-оол онзалар а Экскурсиялап келгеннер, даштыкы чурттардан регионнардан келген аалчылар бальзамнарны шоктарны болгаш өске-даа барааннарны суй бер кылдыр садып алыр.

«Туран» сыын ажил-агыый бальзамнарының шоктарының хап-савазының дизайнын бир кылдыр чогаадып алганын «Тыва-Экспо-2017» регионнар аразының делгелге-ярмарказының кижигүннери онзалар демделгелзэн. «Чаңгыс суур – бүдүрүлгө-2016. Түңнел» губернатор төлөвиле делгелге-ярмарказынга бүдүргөн барааннарын чараан арыдыпканы хөйүнү чугаалап турар. Ол ыңчаа ажил-агыыйның барааннары Моолдан аалчы кичээнгейин хаара туткан.



“АЛДЫН ШЫНАА”

«Туран» сыын ажил-агыыйның баазында туристтер зонага даштыкы чурттардан, өске региондан келген аалчылар хөйү-биле дыштанып турар. Оларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургускаш, аалчылар бажыңында 3 улуг удуур өрзүлдөр арыгланыр, душтаныр өрзүлдөрлиг. Өрзүл бүрүзү соок агаар өйлээр кондиционерлиг, амгы үениң телевизорлары-биле дериттинген.

Бирги каадында дыштаныр аңгы-аңгы зоналар бар. Камин чанында номчуттунар чымчак креслолар аалчыларның ынак чери болу берген. Чөмненир өрзүлгө боттарының аш-чөмнү кылып ап болур. Чүгле дыштанып келгеннерге чанында ресторанда амдангы аш-чөмнү холу чөмзиг поварлар кылып бээр. Ресторанның кырында бильярд ойнаар улуг өрзүл база бар.

Эм шынарлыг ваннага кирген соонда, аалчыларны чунар-бажыңың фитодоскаар манап турар. Фитодоскаарга олурар адаандан изиг бус буттарны чылдып, чойган чыдыр дараан думчукка кээр. Чээрби минута олурган соонда эфирлиг үстер сиңиккен чыттыг мага-боттук, чилип берген үнүп келирге, иммунитет көдүрер шайны эгелзээр. Баазаның девискээринде тоолда дег тудуп кепчакга күзелдиг улуска шиштзэн эътти, балыкты берип берип турар.

Даң бажында соңганы ажыдыптарга, арыг агаар өрзүл иштинче сырыннай бээрге, сагыш-сеткил чайгаар сергеп, кандыг-ла-бир тоолзуг оранда келген аалчылар сагындырар. Даштыгаар үнүп келирге, чанында алыс чыткан хөмчигештиң шулураажы, кушкаштарның мыжырашкан үннери дыңналып кээр. «Алдын шынаа» туристтер зона – дааш-шимзэнниг хоорайдан «дезип» келген аалчыларга мага-хандыр дыштанып алыр чер дээр болгаш хөөредиг болбас.



Шончалай ХОВАЛЫ

Авторнуң тырттырган чуруктары

«ШЫННЫҢ» почтазындан

гуур салгалывыс утпаалы

АДА-ӨГБЕЛЕРИВИС ЧУРТУ СЕНЕК

аандан тура-ла Сенек чон чорту кирип эгелзэн. Ол кезекке чурттап чораанна аңгы-аңгы суурларже көже берген. Оларның ажи-төлү көвүдзэш, чамдыктарывыс аравыста аргышпайн чорааш, танышпас, билишпес-даа апарган бис. Чүгле куда-дой болган черге харын ийи-чаңгыс таваржыр.

Төрөл билбес түрээр, төөгү билбес төөрээр дээр чүве. Сөөлгү үеде төрөл аймактар ада-ызыгуурун аажок сайгаржып, аңгы-аңгы чыыштарны эрттирип, танышпастар таныжып ап турар апарган. Ооң-биле чергелештир ада-өгбелериниң ээлеп чораан хонаштарын катап ээлеп, дагып эгелзэни онзагай. Хайыраканның чоогунда Сенек ол ынчаар чурттап чоруур малчыннар чылдыңна дагылга езулалын эрттирип турарлар. Бо чылын Ховалыглар, бистер, ада-өгбевистиң ээлеп

чораан черин ыдыктап дагыр езулалды эрттирер аас-кежиктиг болдувус.

Сенек унун ээлеп чораан өгбелеривис Сенди-Хөө, Дадар-оол, Чоодувай, Седен-Хаа, Пар-оол, Суваңчап, Семчит-оол дээш оларны сактыр мен. Бодум база назыным улгады берген болгаш, артканнарын орта сагынмас-тыр мен. Оларның ажи-төлдеринден бо хуннерде улуг назылыглар Сүрүң-оол Болат-оол, Хактыг-оол Көк-оол, Надежда Танова, Анайбан Малбын-оол, Шалык Надежда арткан. Олар бо хуннерге чедир ажи-төлүнге эки үлегерни берип, ада-өгбевистиң чуртун дагып чоруур, эр хейлер!

Өгбелеривис чуртунда эм-домнуг, ыдыктыг Сенек аржааны бар. Чай боорга аңаа чон хөйү-биле кээп, эмненип турары

өөрүнчүг. Шаанда ол аржаанга чамдык улус таарышпас-даа турган. Ооң салдарындан Ховалыгларны чон мынчаар одап, кожамыктаар чораан:

Хоюн оорлап чиир дээрге,
Хоюткулуг Ховалыглар.
Кожа-хелбээ чурттаар

дээрге,
Кодур эъттиг Ховалыглар.
Ховалыгларның амгы салгалы мал-маган ажи-төлүгү, ада-өгбелериниң бурун чуртун ээлеп, төлөптүг болуп, ызыгуурун салбас дээрзинге бүзүрээр бис. Өгбелерниң бурун чуртун Өргүп-дагаан байырлалга, Ужуражып келиңерем, Ужа-төштүг уткуп алыл.

Ховалыгларның салгалы
Ушлан ХИРЛИГ-ООЛ,
ТР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажил-агыйының удуртукчузу.

Чер-чуртувус
төөгүзү

ЧАРАА-ДАА

Чогум бо дагны чүге ынчаар адап каанын, ол аттың кайыын, чүүден укталып тыптып келгенин истеп бижээн-даа кижичок, ынчангаш амгы шагның аныяк-өскенинге ол ат ам-даа тывызык бооп артпышаан. Шаг шаанда бо девискээрге чурттап чораан чон дагны Чараа-Чечен деп адап турганы үндезинниг-даа болур чадавас.

Арты талазында илчирбелей баткан даглардан хоорук чыдар бо дагны ырактан көөрге, шынап-ла, шөл ортузунда чөм дилеп хайдынып кирип келген чараа-чеченге дөмей. Дагның кырында хөй кезинде шивилер колдап өскөн, дыт, хадың болгаш чадаң үнүштер үнгөн бичии аргажыгаш бар. Сүвүр-сүвүр шивилерни ырактан көөрге, чараа-чеченниң дүгүнге дөмей.

Шаг шаанда болаага Камың-Бай деп кижичок чурттап чораан дээр. Ол бай Моолдан ламалар чалап эккеп, бо дагны дагыдып турганын улуг кижилер сактыр. Ооң соонда-даа чылдарда Бай-Даг сумузунуң улуг кижилери чыгып сүмөлешкеш, Чараа-Чечен даан ыдыктадып дагыдып турганын чон утпаан.

Оон бээр ам хөй-хөй чылдар эртип, Чараа-Чечен деп чоннуң чаптап, чарашынып адап каан ады уттундуруп, кыскаладыр Чараа-Даа деп адай берген. Чоогунга чеде бээрге, шынап-ла, эжик, дөрлүг өг ишти дег төгерик даг-ла болгай. Үе-дүптен бээр маңаа аалдар турган болгаш, дагның эдээ кылын кара өдектиг. Долгандыр кара хараганнар, ойт-сиген, черлик кулча үнгөн. Чашкынның чылдарда эдзэнден эгелзэш дагның бүткүр боду кулча үнгөш, өкпөң-ягаан апаарын чарашынып көргөн мен.

Бичии чажымда, 3-4 харлыымда, өөвүс-биле хин кырган-авам өө маңаа кыштап, чазаглап турганын сактыр мен. Кырган-авам-биле кады даады-ла оттулар кургаг хараганнап чоруур бис. Ыдыктыг Чараа-Даавыстың хун үнер чөөн талазы езулуг кадыр-берт, кырындан харап кээрге, хая-даштарның сүвүр-сүвүр баштары көстүп чыдар.

Бо-даа шагда Чараа-Даа элбек сүүзүнүг таар-оот болгаш изиг ойт-сигени-биле мал-маганны бодунче хаара тудуп турар. Күс боорга дагның барыын талакы белинге өглер хонуп алыр. Каш чылдар иштинде маңаа «Чаа-Орук» совхозтуң хөй хой малын Владимир Соянович Ойду, өөнүң ишти Тамара Ендановна-биле кады кадарып, өстүрүп чордулар. Кедээзинге аныяк малчын Орлан Юрьевич Сагды, авазы Валентина Сагды-биле мал-маганын күзегледип, семиртип ап чорааннар. Ам-даа ында хуу арааттар чурттап чоруур деп дыңнаан мен.

Өлзей БОРБАЙ.
Бай-Даг суур,
Эрзин кожуун.

Иениң саналы

АДЫН КИИРГЕН БОЛЗА

эм ээзи Виктор Кыргысович а чоокта чаа арааш чок болган. ыяк-чалыы үезинде Улуг-Хем унун Эйлиг-Хем суурунга чалап ажилдап турган.

1968 чылда Кызыл хоорайның чилищениң күш-культура салдооскаш, Эйлиг-Хемге ажилдап берген мен. Ынчан Виктор-биле берип, өг-бүлө тудуп, беш ажилган бис.

тургустунган Шамбалыг суурга эде бергеш, өөм ээзи МТМ эргеп, тараа тарып, хөй-ле чылдар да чону-биле ак сеткилдиг ажилган.

ероглум Найырны 1977 чылда Кы-айга чиигзэн мен. Ол чажындан-на ир, эрес-шооа, спортчу оюннарга, а хурежиринге хөлчөк сундулуг үп орган. Ооң чедишкенинниң азы мындыг: «58 килограмм оолдар аразына хостуг хүрешке өвүнүң» шаңналы дээш ийиги лептиг болган. Тываның күрүне

университетиниң директору Николай Григорьевич Дубровскийниң шаңналы дээш хостуг хүрешке 66 килограмм деңзилиг оолдар аразына бирги чери чаалап алган. Мерген Санаа, Буян Ондар, Лариса Ооржак, Чейнеш Бүрбү база Найыр Конгаа майның 8-тен 11-ге чедир болуп эртер бүгү Россия чергелиг сургуулдар аразына хостуг хүреш маргылдаазына Тыва Республиканың адын камгалап киржир эргени чаалап алганнар».

Шамбалыг – Кызыл аразында чазагыл орукка айыыл-халапка таварышкаш, Найыр аныяк назынында амы-тынындан чарылган. Ол дириг чурттап чораан болза, тыва спорттуң хөгжүлдизинге бичии-даа болза үлүг-хуузу кирип, чаа-чаа чедишкенинни чаалап, шылгараңгай спортчу болур турган дээрзинге чигизиниг турбаан. Керним Сталина Салчак дээди эртемниг эмчи, медицина эртемниң кандидаты. Оларның школачы оглу Намзырай тергийн эки өөреникчи.

Оглумнуң чырык адына мөгейип, С.Ы. Ооржактың «Тываның алдарлыг мөгелери» деп номунуң дараазында



үндүрүлгезинге Найыр Викторич Конгааның адын кириген болза деп күзөлдиг мен.

Байлак-кыс КОНГАА.
Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

бүзүрө, та бүзүрөвө

мчик-Бажынга эң-үрүлбаазын күштүг ар чурттап чораа-улуг назылыг Сүрүң-ектен, МЧАЭ дарга-ораан Донгурактан оон-даа өскелерден каан мен.

луу Чаржынмаа деп хем-хам турган. Дээрден ч, черден дазылданып хем хам болуп турган. четкеннерни аржаан-парга эм ойттар холуп, иң байдалын айтырып, ар чиннээр борбак кара-тыг, алыс чол үнгөн ие-ү уткуг дээш улуур. Ооң-улуурун дыңнаан кижигу-даа турган. Бо бүгү аажок суггур чаас чаар. нда кайгамчык аяс агаар, дир булуттар көжүп эге-кижилер көргөш, сагыш-сергек, карактарынга ү чайгаар-ла тыптып нда бир-ле хуулгаазын ар. Эмнээри берге улаа-

ХЕМЧИК-БАЖЫНЫҢ ХАМНАРЫ

• Өгбелерниң чугаалары

нут дээр аарыглыг кижилерни безин эмнеп каар турган.

Хемчик-Бажының суглаар девискээринге Келдир-Хам чурттап чораан. Ону улус аажок хүндүлээр. Алыс угу адазы хам кижичораан чүве-дир. Эм ойттарны, дириг амытаннарның кандыг аарыгга дузалаар (өт, баары, ханы, караа дээш оон-даа өске) дээрзин ханы билер, эм ойттардан (сыын дазылы, оргаадай, шеңне, меңги чечээ, ыт ханы, улар чүү...). База бир шыырак хам турган дээр.

Баавылдарның өг-бүлөзине кирип, Ак-Тараадан дыңнааныыс: 40-50 чылдарга чедир Кошкарлыг-Хая үстүнге Кан-дааза сайыры деп чер бар. Аңаа Кандааза деп хам чурттап турган. Бүзүрөвөс болзунарза, кедээр куйнуң иштинде ооң идик-хеви, дүңгүрү, херекселдерин

суп каан дээр чоржук. Черниң аңмеңи, куш болгаш соястаар амытаннар-биле чугаалажып билер. Алганып, чугааланып, танцылап эгелээрге, идик-хевиниң даажы аян үнүг. «Чедип келдиңер бе, кедээр аалда араан кижичок бар дээр, билип кел, кеди чогуң өөрүшкүзүн сөглөп кел, херек какпыл, баш аары, ижин-баарга эм херек-тир» – деп чугааланыр. Өг дүндүүнге хартыга хонуп-каш чоруй баарын көргөннер бар. Өгден үнгөш, ырак эвесте дөңгелчик кырынга алганыр, дүңгүрүнүн даажы кижилерниң чүрзэнге дээп, сергедиптер. Дүңгүр даажы чоорту өгже чоокшулап келгеш, «эдээр дозуңар» деп алгырап, өг дүндүүнден бичии халчыгаштарга уруп каан эм-тан, артыш, таакпы төктүп кээр чораан. Херек кырында көргөн мен.

Кым көргөн боор ындыг хам бар деп. Шагаан хам Чиңге-Хемниң Үстүү-Белдир деп черге турган. «Черден дестүг мен, аза-четкер-биле чугаалажып, кыйгырып берип болур мен» – дээр турган. Кеңиргезин кеңиреткен, шо-төлгезин сыгыт-биле эгелээр, черни бир кылдыр алганыр. Хондур, дүндүр-даа дүңгүрүн соктап, самнап кээр дээр. Ол чүгле хамнаар эвес, бертинген мал-маганны ханнап эмнээр. Хемчик-Бажынга Багдыр, Далай деп хамнар турган.

Үш хемниң белдири Чөөн-Хемни кежерге-ле, Дойлуг-Даң кырында Улуг Оваа бар. Үе-дүптен тура Хемчик-Бажының өгбелери чонну башкарып дагып чораан. Ол дагылгага улуг бүрүлбаазын күштүг хамнар киржип турган. Оон бээр 40 чылдар эрткен. Кымнар-даа келбестээн... Кадак ак-көгүн баг-лаан сыра ыяжы өңүн чидирип куураып калган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

Культура амыдыралы

Ачы-дуза концерте

Май 30-нүн хүнүнде В. Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына Россия Федерациязының алдарлыг артизи, Тываның улустуң хөөмейжизи, Тыва үндезин культура төвүнүн үндезилекчизи болгаш бирги удуртукчузу, хөй-хөй хөөмейжилерниң башкызы, тыва чоннуң ховар оолдарының бирээзи Коңгар-оол Борисович Ондарның чырык адынга тураскааткан болгаш ооң тураскаалын чедир кылырынга «Магаданчыг кежээ» деп ачы-дуза концерти болган.

Өгбелеривистен дамчыл келген кайгамчык эртиневис – тыва хөөмей-сыгытты бүгү делегейниң чонунга чедирип, дыңнакчы кижиниң хөй-ады чайгаар-ла көдүрлү бээр кылдыр хөөмейни күүседиптер салым-чаянныг, сеткил-хөөнде чыгы берген ундаралды хуулгаазыныг чырык хүлүмзүрүү-биле чайладыптар хөглүг-баштак аажы-чаңныг хөөмейжи бистиң



К. Ондарның оғлу Мөңгө-Байыр Ондар.

аравыска чурттап чораан болза, бо чылын 55 харлаар турган.

2014 чылда Коңгар-оол Ондарның өөреникчилери, республикада хөөмей-сыгыт күүседип чоруур хөгжүмчүлөр болгаш Тыва үндезин культура төвүнүн коллективи сураглыг хөгжүмчү башкызының тураскаалын тургузар деп шийтир үндүргеннер.

Чурукчу, узаныкчы Александр Ойдуң тураскаалды дойдан сиңилбип кылган. Ол тураскаалды хүлүмден шуткуп кылырга, 1 миллион 500 муң акша хереглеттинер. Тураскаал кылыры-биле 2014 чылдан бо хүнге чедир чыгып келген акшаның түнү 500 муң хире. Ынчангаш акша-хөреңгиниң ам-даа чедишпезин барым-даалааш, хөөмейжиниң чырык адынга тураскаадып ачы-дуза концертин эрттирип турары бо. А хүлүмден канчаан тураскаалды бо чылдың август айда Тыва үндезин культура төвүнүн чанынга тургузарын планнап турар.

Концерти Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери «Магаданчыг кежээ» деп ырыны хөйүнү күүселдези-биле ажиткан соонда, ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак биле Тываның Дээди Хуралының даргазы Каңоол Даваа сөс алганнар. Олар чыгып келген чонга байыр



Концерт үезе

чедирип, тус-тузунда Коңгар-оол Ондарның дугайында чылыг сактышкынын илереткеш, хөгжүмчүлериң эгелээшкенин деткивишаан, деткимче кадарын дыңнатканнар.

Ачы-дуза концертинге Тыва национал оркестриниң, «Тыва», «Чиргилчин» ансамбльдериниң, «Алаш» бөлүүнүн хөгжүмчүлери болгаш ооң думалары, эш-өөрү дээш өске-даа алдар-аттыг артистер Коңгар-оол Борисовичиниң күүседип чораан ынак ырыларын, хөөмей-сыгыт, каргыраазын бараалгадып, солун оюн-көргүзүлгүсү магаданчыг кежээни чонга көргүскеннер.



К. Ондарның думазы Хүлөр Ондар.

Чаптанчыглар мөөрейи

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскаадып, чылдың-на 5-6 харлыг уруглар аразына эрттирип турар республика чергелиг «Дюймовочка» мөөрейи июнь 1-де Улусчу чогаадылга төвүнге болган. Бо удаада Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Өвүр, Эрзин, Таңды кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан ниитизи-биле 20 уруг киришкен. Ыраккы Тере-Хөл болгаш Тожу кожууннуң уруглары орук-чириктиң байдалы берге болганындан кээп шыдавааны хомуданчыг.

«Тыва кызы» деп бирги мөөрейде тыва чараш платьеелерлиг, чажында чавагаларлыг уруглар шупту сцена кырынга чыскаалдыр тургулапкан. Ээлчег аайы-биле боттарын жюри кежигүннеринге болгаш көрүкчүлөргө таныштырып, уран-чечен шүлүк одуруглары-биле аас-кежик, менди база тайбың оштаан күзээшкенин тус-тузунда чугааланнар. Ооң соонда «Хамнаарак-2017» деп уругларның ыры мөөрейиниң тиилекчизи Дан-Хая Ширижик «Хүлүмзүрүп чор» деп ырыны чонга бараалгаткан.

Дараазында «Салымныг-бай» деп мөөрейге бичии «даңгыналар» боттарының белеткеп алган танцы-самын, ыры-шүлүүн

«ДЮЙМОВОЧКА-2017»

бараалгадып, хөгжүм херекселдеринге аялгалар ойнап дээш оон-даа өске салым-чаяннын көргүскеннер. Бо мөөрейге Сүт-Хөл кожууннуң төлээзи Валерия Доңактың «Тываның чечээ» деп самын онза-чараш кылдыр күүсеткенин, Таңды кожууннуң даңгыназы Александра Ширижиктиң А.А. Даржайның «Тыва дылым» деп шүлүүн кайгамчык уран, аянныг кылдыр номчаанын, Барыын-Хемчиктен келген Валерия Күжүгеттиң «Якут уруг» деп самын уран чараш кылдыр көргүскенин онзалап демдеглевес арга чок.



Валерия Доңактың самнап турары.

Үшкү мөөрей – «Мээң культурулуг өг-бүлөм» деп темага боттарының өг-бүлөзиниң амыдыралындан үзүндү – видеога тырттырган дириг чуруктарын уруглар көргүскен соонда, Полина Кукарина «Шылай бердим» деп ырызын бараалгаткан.

«Бичии флора» деп дөрткү мөөрейни экология чылынга тураскааткан. Бо мөөрейге киржикчи бүрүзү бир-ле чечек дүрзүзүңгө дөмөйлөп даараан платьеелер кедип алгаш, оожум, аянныг хөгжүм аялганынга кандыг-ла-бир чечектиң омур-хевирин көргүзүп, танцы-самын ба-



Таныштырылга үезинде

раалгатканнар. Бодум хуумда, Сүт-Хөл кожууннуң бичии даңгыназы Валерия Доңактың алаңтос чечээ частып келгеш, хүннү бадыр эстеп-салдап, самнап хүнээрин уран-чечени-биле көргүскенин черле магадап ханмадым.

Жюри кежигүннериниң түнээзи-биле «Бүзүрел» деп тускай номинацияга Бай-Тайга кожуундан келген Даяна Хертек, «Аянныг чүүлче чүткүл» деп номинацияга Сүт-Хөл кожууннуң төлээзи Валерия Доңак, «Онлайн-Дюймовочка» болгаш «Көрүкчүлериң со-нуургалы» номинацияга Чөөн-Хемчик кожууннуң даңгыназы Дарима Сарыглар төлөптүг болганнар. «Бичии флора»

мөөрейинге Өвүр кожу Карина Доңак, «Салымныг мөөрейинге Бии-Хем кожу Валерия Монгуш, «Тыва мөөрейинге Улуг-Хем кожу Асель Оюн тус-тузунда төдээлнер. А «Дюймовочка» мөөрейиниң дээди шаңы Ак-Довурак хоорайның даңгыназы Алина Ооржак лап алган.

Чыл санында-ла республика чергелиг «Дюймовочка» киришкен уруг бүрүзүңгө шаңналдыг черге четпээш уругларга мөөрейиниң удуртуктары болгаш деткикчилери лек-селектерни тыпсып турдык өөрүнчү.

Авторнуң тырттырчуруктары.

Арынны Эрес КОЛ белеткээн.



Пушкинниң сураа тараан хөрек чуруу
Мурнумда бо чиге менче көрүп олур.
Буурул бажым кара шаандан бөгүн чедир
Бурганым дег бедик сагып, чүдүп келдим.

Көшкенимде, ону мурнай дүжүрүп ап,
Көвөп, шуглап, эптиг, камныг шыгжап
каар мен.
Хонажымга ону мурнай шарыын чазып,
Хоозун чүлгээш, көскү черге чалап аар мен.

Демир-үжүүм орба кылдыр холга тутсуп,
Дерип, сургап, мени Пушкин ырга баштаан.
Аян тудар чогаалымның дамырааның
Арыг-чаагай чаяан дөзү оон үнгөн.

Чаа чуртче сөөлгү көжүм бөгүн болду.
Арамайлаан чаа өөмдө көскү черден
Сагызын дег Пушкин менче көрүп оор.
Ажы-төлүм өңчүзү бооп артып калыр.
«Реликвия»
© С.Б.Пюрбю, 1971 ч.

ШҮЛҮК БАЙЫРЛАЛЫ

ышкаш, кыска назынының дургузунда
А.Пушкин мөңгедө читлес чогаалдарны
хөйү-биле арттырган. Ооң тоолдары,
баснялары, шүлүктери, шүлүглелдери,
тоожулары классиктиг литературада
эң-не көскү черни ээлеп, көвөй чылдар
бурунгаар-ла чүс-чүс, муң-муң номчукчу-
ларның сонугалын, ынакшылын чаалап
ап, чаңгыс эвес салгалдарны кижизидип
өстүргөн, өстүрүп чоруур болгаш ам-даа
өстүрөр.

Школа назыны четпейн тургаш-ла,
уруглар садынга Александр Пушкинниң
шүлүктөрүн шиңгээдип, ооң тоолдарын
дыңнап, чогаалдары-биле таныжып
эгелээр болгай бис. Мөргөн угаанныг
гений-шүлүкчүнү билбес элээди оол-

дар, уруглар-даа чок. Пушкинни орус
литератураның үндезилекчизи, деле-
гейде эң-не сурагыч чогаалчы деп база
санап турар.

Шүлүкчү кижиниң үүле-чолун кым-
дан эки билер чораан А.С. Пушкинниң
шүлүктөрүн өске дылдарже очулдуары
чеже-даа берге болза, ооң чогаалдарын
делегейниң барык-ла шүлүк чоннарының
чогаалчылары боттарының дылдарын-
че очулдургаш, номчукчуларга сөңнөп,
улус-чонга таныштырып чоруур дээр-
зинге чигзиниг турбас. Ынчангаш тыва
чогаалчыларның ооң шүлүктөрүнөн
очулгаларын силерге бараалгадыр-дыр
бис.

Эрес КОЛ.

ЧЕЧЕК

дыгынган ном арнын ашкаш,
дырып каан чечек көргөш,
дим-чүрээм шимирт диди,
деп-эзин бодал кирди.

ндыг чазын үнгөн ирги?
ндыг черге турган ирги?
ндыг кижичулган ирги?
ызы маа салган ирги?

ынзын дээш салып каан бе,
рылган дээш салып каан бе,
мге, шөлге тояп чорааш,
ткен кижичулган каан бе?

кыс, ол оол дириг бар бе?
арның ам чурту кайдал?
ар, шак бо чечек ышкаш,
ул-кадып калганнар бе?

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН
очулдурган.

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН ТУРАСКААДЫГ

ыг, изиг күзелимни,
С. дириг чогаалымны
рык хөңнүң өөртүксеп,
ңыгларга чашпыксавайн,
ыралдың белээ кылып,
ыыдавайн, улуургавайн,
дик чаагай бодал-биле
инде бо бараалгаттым;

й шала каттырынчыг,
й ындыг муңгаранчыг,
умга чоок, ылап шынныг
аалдарым чыгганымны,
й дүннүң бодалдарын,
ак сеткил үре түңүн,
т чаштың оюннарын,
т боттуң хайгааралын,
илиминиң кударалын
тел чокка хүлээп ап көр.

Сергей Бүрбү
очулдурган.

лзуг чараш сүлдези бооп,
аан читкен көстүүшкүн бооп,
ум уткуй турупканың
а өйнү сактып чор мен.

ыкшыл чок муңгаралга,
т-дааштыг хөлзээзинге
г үнүң үр-ле дыңнап,
им арның дүжөп чордум.

Күштүг хаттар үймээн чалгы
Күзелдерим тарай шаапкан.
Чырык арның, эриг үнүң
Чылдар эрткеш, уттупкан мен.

Хей-аът, Бурган, амыдырал,
Карак чажы, ынакшыл чок
Хайы, дүмбей караңгыга
Хеле-бүдүү бузуп чыттым.

Тоолзуг чараш сүлдези бооп,
Дораан читкен көстүүшкүн бооп,
Мурнум уткуй катап келдин,
Буукан хөңнүм сергедиптиң.

Кедергей-даа чүрээм сол тур,
Хей-аът, Бурган, амыдырал,
Карак чажы, ынакшыл-даа
Катап аңаа дирлип келди.

Грузияның тейлерин дүн шыва
каапкан.

Аварга хем мурнумда бо
дагжап чыдыр.

Кударалым чырык: Хөңнүм
муңгаа сергек,
Ал-ла бодум муңгаралы сенде,
сарыым.

Чүгле сенде, чаңгыс сенде.
Муңчулуумну

Хөлзедип кээр, човадып кээр
чүү-даа чогул.

Көзепкензиг, чүрээм дагын
кыптыгып тур.

Чүге дээрге ынакшыл чок
шыдава-стыр.

Аажок ынак чорааным кай,
биез хөңнүм

Амдыгаа дээр сеткилимде
шуут-ла өшлээн.

Ынчалза-даа силерни ол хөлзөтпезин,
Ынай-даа бол силерни ам

муңгаратпаайн.

Ийлээжеге хунней аарак, сести аарак,
Идегел чок, ылым-чылым

ынак чордум.
Ынчан мен дег, өске кижичулдарларга
Ындыг шынчы, ындыг эргим

Ынакшырын Бурган болгап,
хайырлаай аан.

Николай КУУЛАР
очулдурган.

КЫШКЫ ОРУК

Чалгыланчак туман өттүр
Чайынның ай көжүп бар чор
Муңгараан дег, шөлдер шыва
Муңгак чыры чапты-ла бээр.

Шаңныг, кышкы орук-биле
Кошкан үш аът чаржып орлар;
Чаңгыс аай-ла кыңгырашкан
Коңгулуурлар дагжап-ла чор.

Улаачының ырларындан
Уян төрөл үннер келир:
Кайгал эрес хөглээшкн-даа,
Ханы муңгак кударал-даа...

Оран-бажың, от-даа сураг...
Ол-ла хевээр ээн, харлыг...
Чүгле хаая адагаштар
Чүгүртүлеш көстүп эртер...

Алексей БЕЛЕК-БАЙЫР
очулдурган.

Ынакшылдың өйү келди —
час шаг келди.

Ырмам сынар, кандыг кончуг
берге чүвөл?

Ышкам ышкаш сагындырар
дүлгээзиннер

Ырлап аккан ханым, чүрээм эжелепти.
Ынакшыл-даа, онза-чараш

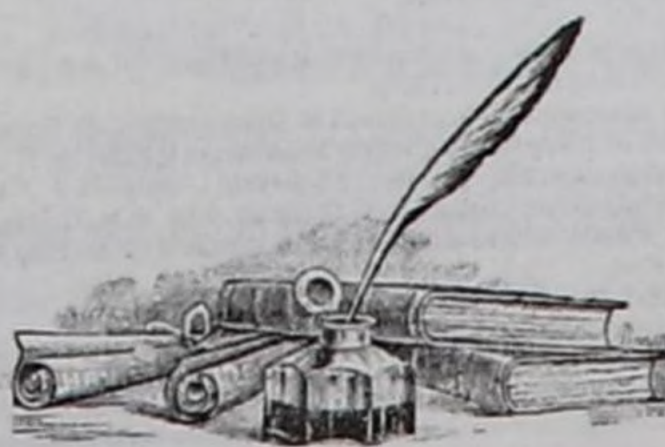
чүлдер безин

Ылап өске, танывазым
күштер дег-дир...

Кыржаң соок бол, шуурган-хадым
эккелиңер,

Кышкы узун дүнелерим эгидиңер!
Алдынай ТЮЛЮШ

очулдурган.
ТКУ-нун сургуулу.



«Алдын-Кушкаш» уруглар сеткүүлү

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ ТАНЫШТЫРЫП ТУРАР

Эрткен чылдың ортаа үезинде
«Алдын-Кушкаш» уруглар сеткүүлү
«Төрзэн ыдык Тывавыстың 95
чыл ою-биле!» деп эгелиг онзагай
дугаарын үндүргөн. Ону дыка-ла
сонуургадым. Ында Ш.В. Кара-
оолдун, А.П. Дамба-Хуурактын,
А.С. Шойунун чуруктарлыг медээ-
чарлыг чүүлдерин парлаан болду.
Ол-даа бичии уругларга кончуг-ла
өөредиглиг сеткүүл.

Шаандакы аалдарлыг арбанның
онзагай талаларын чаш үемден көрүп
өскөн мен. Ынчан эр кижичулдарың
бижектиг, камгалап чепсектиг чоруур
турган. Чүге дээрге эр бүрүзү долгандыр
хүрээлелдин камгалакчызы. Ча, согундан
аңгыда, бир эдерткен күжү — ыт. Ол мал-
маганче халдаар бөрүлерден камгалаар.
А өгнүң херээжен ээзи өг, одаг долгандыр
ажылдаар.

Долгандыр хүрээлелди буруңгу ада-
өгбелеривис биске камнап арттырган.
Тыва черивис чүгле каш чүзүн малы,
уургайларда тараазы-биле эвес, балык-
байлаңы, аң-меңи-биле байлак чораан.
Үш харлыымдан-на чүгле балык, койгун,
чиңге аң (элик, хүлбүс, аргар, те) ээди
эвес, а улуг аң — сыын-мыйгак, буур-бу-
лан база торлаа куш, хая-чугу чир улур
ээдин чип өстүм. Черлик аңның, ылаңгыя
те-чуңманың мыйызында эм-таң сиңген
бүдүмелдер бар.

Ынчан чүгле бистиң аалдарлыг ар-
банывыстың чону аразында үлежир эвес,
өске кожууннарның аалчылары өөвүске
куруг келбес, олча-кежиин эккеп бээр
турган.

«Алдын-Кушкаштан» аңгыда, ССРЭ-
ниң Улустун башкызы Арыя Араптанов-
на Алдын-оолдун бирги классчыларга
«Бодун номчу» деп дептери чүгле бичии-
лерге эвес, кижичулдарыңга ажыдышкын.
Ында шээр, бода, чылгы малды эр-
кызының болгаш назы-харының аайы-би-
ле адаарын бижээни дыка солун. Чижээ,
ивини адаары: анай (бир харга чедир),
даспан (ийи харга чедир), мынды (кыс
иви), эдер (буга), хокаш (ниити чассыткан
ат), куудай (черлик иви). Аас чогаалын,
чогаалчыларның бижек-демдеглелдерин,
шүлүктөрүн Арыя Араптановна номунда
бир тускай ажыгалаан.

Оон ыңай шаандагы тыва чон-
нун, аалдарлыг арбаннарның езу-
чаңчылдарында, амдырал-чуртталга-
зында ажыктыг чүүлдер-ле хөй. Чижээ,
ижер чемин алгаш көөрге, чүгле сүт безин
— ыдыктыг чөм. Курут — ижин-баар арыг-
лаар, чиңге аарыын баш удур болдурбас.

Идик-хевин алырга, хойнуң алгы-
кежинден эң-не чылыг хеп үнер. Дүктен
эң-не ажыкты — чиңгине тыва өшкүнүң
дүгү. Ам ооң уксаазы төнгөн. А чазак,
чайлаг, күзег, кыштагы алгаш көөрге,
амгы үе-биле дөзөвилээр, ол курорт,
профилакторий, санаторий-биле дөмей.

Төрзэн чериниң, тыва дылының ду-
гайында Нина Сереноттун дараазында
оуруглары меңээ ээ-хайырал:

Тыва черим,
Тыва чонум,
Тыва дылым —
Тыным, сүзүм, чоргааралым.

Ынчангаш аалдарлыг арбаннарның,
бурун Тываның езу-чаңчылдарын анык-
өскөнгө таныштырып, суртаалдап чоруур
мындыг сеткүүлдерниң барында, ону
үндүрүп турар журналистерге өөрүп чет-
тирбес аргажок.

Арапчор ОКСУР,
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, хоочун журналист.

Эрге-хоойлу адырында

Чоокта чаа Кызылдың хоорай судунуң ажилдакчылары Тываның күрүне университетинин юриктиг факультетинин 3-кү курзунуң сургуулдарының аразында РФ-тиң Шииткекчилер чөвүлелинин 25 чыл оюнга тураскааткан олимпиаданы организастан эрттирген.

Үш-үш сургуулдардан тургустунган «Фемида», «Хоойлунуң камгалакчылары», «Күзелдер», «Стилягалар» болгаш «Эне-Сай» деп 5 команда киришкен. Жюри кежигүннеринге Кызылдың хоорай судунуң даргазы Анатолий Монгуш, ТР-ниң Дээди Судунуң шииткекчизи Александр Егоров, университеттин юриктиг факультетинин башкылары — юриктиг эртемнериниң кандидаты Азияна Монгуш болгаш Аяна Билдинмаа олар киришкен.

Олимпиаданың эрттирикчилери Кызылдың хоорай судунуң шииткекчилеринин дузалакчылары Дмитрий Бегзи база Борис



Очур оюннуң дүрүмнерин уругларга тайылбырлаан. Айтырыг нарыыдаан тудум, саннары (очко) бедиир. Шын эвес харыы дээш команданың саннарын казыыр. Ынчангаш сургуулдар шын харыы бээрин кызыдып турганнар. Олимпиада интерактивтиг брейн-ринг оюнга дөмөйлешкек

хевирлиг эрткен. Айтырыглары 5 аңгы темалыг: Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Үндэзин хоойлузу, хамааты, административтиг, кеземче хоойлулары болгаш Шииткекчилер чөвүлелинге тураскааткан.

«Эне-Сай» командасы 180

санны ап, бирги черге үне берген. Ийги черге «Күзелдер» командасы төлөптиг болган (70 сан). Үшкү черни 50-50 саннарыбиле «Фемида» биле «Стилягалар» командалары үлөшкен.

Шеңне ЧАВЫНЧАК, Кызылдың хоорай судунуң килдис начальниги.

СТУДЕНТИЛЕ ЧЕМПИОН

Чоокта чаа Тбилискайга Европа черг херээжен улус арасы сумо хүреш маргы болуп эрткен. Аңаа төлөзлөп ТКУ-нуң студенттери чедишкенини кеннер.

ТКУ-нуң экономика бөлүмүнүн сургуулу Байбыкай 90 кг. деңзилиг аразында мөңгүн медалга чаалап алган. Күш-кыч факультетинин сургуулу Айдың Монгуш (100 кг. аразында) биле Начын оол (70 кг. мөгелер аразында) тулган чемпионнар болгон. Чингис Ооржак 70 кг. аразында 4-кү черге төлөптиг Кызылдың башкы коллегиясы сургуулу Субудай Шойгон мөгелер аразында 4-кү чемпион болгон.

Бист

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ЧАЛАЛГА

Июнь 11-12 хүннеринде Өвүр кожуунуң Солчур сумузуңуң девискээринде ыдык даг "Ак-Бедик" дагылгазы болуп эртер.

Программада:

Июнь 11-де:

- 10.00 ш. — Солчурга 4 аңгы хевирге айт чарыкы.
- 1. Улуг айттар.
- 2. Аныяк айттар.
- 3. 2 харлыг айттар.
- 4. Чоруктуг айттар.

14.00 ш. — Тываның Начын мөгези Аңгыр Кууларның шаңналы дээш 18 хар чедир оолдар аразында "Хүреш".

18.00 ш. — Үндэзин тыва хептин даараныкчызы — Алдын-кыс Кечилова Монгуштуң даараан тыва хептеринин көрүлдези база Монгуш төрөл-аймааның КОНЦЕРТИ.

21.00 ш. — Дыштанылга кечээзи.

Июнь 12-де:

06.00 ш. — "Ак-Бедик" кырында дагылга.
12.00 ш. — А. Тугур-оол аттыг Культура бажарында улуг мөргүл.
14.00 ш. — 128 мөгениң хүрежи.

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНОЕ ОЗЕРО»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Хол. Стоимость — 7700 рублей за 7 дней проживания или 3-х местных уютных номеров, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 10 июня по 16 июня 2017 года
- с 17 июня по 23 июня 2017 года
- с 24 июня по 30 июня 2017 года
- с 01 июля по 07 июля 2017 года
- с 08 июля по 14 июля 2017 года
- с 15 июля по 21 июля 2017 года
- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам: 9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб.1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

УАЗ автомашинага артык кезектерни садып база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өрттээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир, чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът) тел. 8-913-358-08-88.



ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Пий-Хемского кожууна информирует о возможном предоставлении земельного участка из категории земель населённых пунктов, в аренду, сроком на 20 (двадцать) лет, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Аржаан, ул. Полевая, д. 3А, кадастровый номер 17:08:0402022:303 с общей площадью 1200 кв.м., разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации Отделом земельных и имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления в рабочие дни с понедельника по пятницу с 9.00 до 18.00 по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кузугет Б.В.

Спальный мешок "КОЧЕВНИК" из 100% верблюжьей шерсти. Цена в розницу - 3500 руб. оптом - 2900 руб. Произведено в Монголии. Доставка по всем городам России. +7-913-343-6677 www.kochevnik.tuva.ru vk.com/spalnyie-meshki

Государственное унитарное предприятие ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖК

Переехали на новый адрес г.Кызыл, Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 2

- Жилые дома, коттеджи; Раб.тел.: 2-32-59
- Кыштаг для чабанских стоянок; 3-20-64 факс: (3)
- Градостроительный план 2-32-59
- Земельного участка; сот.: 8-923-265-10
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир. guppsbrt@mail.ru

солунуң сайтызы://shyn.ru / электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14545 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харыл-аа яамызы.

Кол редактор А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35. Кол редакторнуң оралакчызы — 2-17-91. Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. С.Ө. Ооржак), Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол), Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. Э.Н. Кол), Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак), Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык. Нийти телефон — 2-30-69. Солун хепбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырында хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-талазы Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну: 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүттээ. Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко 1). Солунда парланган материалдары торларын бодалдары редакцияның туруктуу дүшпөй барып болур. Айыттыг саннары боттары харылаар.

Чагыдылган индекс: хуу кижилерге — 11530. Организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Номериң парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.